

TARP VIKSVYŪŲ IR PERSIRAUDOJUSIŲ PUŠELYČIŲ

Juozas Baltušis noveles ir apsakymus rašo nuo 1932 m. *Tarybų Lietuvos rašytojuose* (1975) nurodoma, kad jo kūrybai būdinga „socialinė charakterių tipizacija, liaudiškai sodrus, žodingas pasakojimas“, o apie *Parduotas vasaras* (1975) sakoma, kad tai „vienas reikšmingiausių lietuvių tarybinių romanų“. J. Žekaitė jį giria už laimėjimus „vaizduojant kapitalistinės formacijos žmones“ (*Lietuvių romanas*, p. 284), o Algimantas Bučys pastebi, kad „įspūdingi buožių gyvenimo vaizdai galutinai įteigė skaitytojams nuomonę apie *Parduotas vasaras* kaip demaskuojančio patoso kūrinį“ (*Romanas ir dabartis*, p. 115). Iš tiesų, tiek jo paskiruose apsakymuose, tiek „novelių romane“ kartojasi situacijos, tipai, išvados; visur jaučiama „nusipelnusio rašytojo“ ranka. Tai itin akivaizdu 1971 m. rinkinyje *Nežvyruotu vieškeliu*, įgalinančiame peržvelgti rašytojo raidą nuo 1932 iki 1964 metų: retai tepasitaiko ne socialistinio sukirpimo apsakymas, kaip „Paskutinis tylus džiaugsmas“ (1961).

Po per 47 metus užsibrėžtas gaires sekusio rašymo skaitytojas nelabai ko naujo tikisi, imdamas į rankas Baltušio paskutiniąją knygą: jo pirmąjį tikra to žodžio prasme romaną *Sakmė apie Juzą* (1979). Bet pradėjęs skaityti beveik aikteli – tokio Baltušio dar nėra girdėjęs. Atrodo, kad autorius bus giliai apsvarstęs Jono Kaminsko žodžius: „Romano pasakotojo charakteriui turėtų būti svetimas dogmatizmas, netolerancija“ (*Literatams kryžkelėse*, p. 54). Bus apmąstęs Bučio, Kaminsko ir kitų kritikų pastabas apie pasakotoją, kaip personažą, įtikinamumą ar neįtikinamumą. Taigi, *Parduotose vasarose* bandęs sukurti pasakotoją-piemenuką ir parodyti „samdinio-piemenų gyvenimą jo paties akimis“ (*Raštai*, III, p. 60) ir ne visiškai sugebėjęs tai padaryti, sugrįžta prie visažinančio pasakotojo technikos – ir tiesioginės menamosios kalbos dėka sukuria tikresnį vidinį Juzos pasaulį negu *Parduotų vasarų* piemenuke. Čia net dažniau pasiekiamas konfesinis tonas berašant ir trečiuoju asmeniu, aiškiai užčiuopiama „nuolatinė savistaba ir savimonė“. O gamtos išgyvenimas, jos smulkus, gyvas aprašymas, anksčiau tik retkarčiais sušvisdavę, lyg deimantukai (pvz. „Uoloj“), čia įsilieja jau į pagrindinę veiksmo eigą ir romano struktūrą. Beveik būtų galima sakyti, kad protagonistai šiam romane du: Juzas ir Kairabalė.

Nors knyga paties autoriaus priskirta romanų kategorijai, pirmasis jos pavadinimo žodis: „sakmė“ lyg ir nurodo, kad ji turės savitą atspalvį. A. Radzevičiaus *Parduoatoms vasaroms* skirtos „buitinio-psichologinio“ romano kategorijos („Nūdienos romano vystymosi tendencija“) čia nebeužtenka. Tai nedidukas, ramiai plaukiantis epinis kūrinys, atsiremiantis į liaudies kalbą, dainą, įvykių pajautimą, rodantis net daugiau „lyrinių poteksčių“ negu Kaminsko įžiūrėtosi *Parduotose vasarose* ir atsisakantis bet kokio patoso. Nors kalbama apie Juzą, lygiagrečiai vystomas antras siužetas: visos Lietuvos likimas. Atsisakant vienašališko politinio užsiangažavimo, nepašyktint meistriškų daugiaprasmių pasažų, iškeliamos „kasdieninės“, bet kartu ir gilesnės, nepraeinančios vertybės. Visa įvykių eiga pinama dviem prieštaraujančiomis gijom: pastovumas-praeinamumas, tikrumas-nepatikimumas, meilė-vienatvė, žodis-nesusikalbėjimas.

Butų galima tvirtinti, kad šio romano uždavinys – papasakoti vieną meilės istoriją, net gana banaliai-romantiškai ją užbaigiant: Juzos meilę Vinciūnei ir jo mirtį, supratus, kad galutinai ją prarado. Kartu, atsisakant bet kokio sentimentalumo ar melodramos, priešpastatant Juzos vienišus išgyvenimus „labiau gyveniman įsitraukusių“ veikėjų problemoms, išgaunama tankiai suausta XX amžiaus pirmųjų penkiasdešimties metų Lietuvos kronika.

Romanas pradėdamas ne tradiciniu veikėjų ar scenovaizdžio aprašymu, o scena, įnešančia pagrindinį pasikeitimą Juzos gyveniman: jo pabėgimu iš Vinciūnės vestuvių ir dėl to išaugusiu

nutarimu palikti tėvų namus ir kurtis Kairabalėj – liūne. Tai tolygu išėjimui į vienuolyną (gal ir sąmoningai autoriaus parinktas toks sprendimas: per visą knygą bus rodoma, kad ten gyvendamas, Juza daugiau žmonėms padeda negu koks vienuolis): užuomina, kuri patvirtinama už 50 puslapių jau aiškiai išsakytu palyginimu. Ir apie patį Juzą nedaug pasakoma: auga jis su kiekvienu puslapiu, pats, ne autoriaus varomas, vis giliau atsiverdamas. Pradžioje išgirstame tik, kad „ne viena kaimo moterų prasitarinėjo apie jį, kad ilganosiai vyrai – labai gero budo vyrai“ (p. 7). Čia parodyta iš kolektyvinio „stebėjimo punkto“ savybė liks jo pagrindine charakteristika per visą romaną, išryškėdama vidinės kalbos pasažuose, dialoguose, kitų žmonių reakcijose, Lietuvos santvarkos pasikeitimuose.

Visame romane, pačioj jo struktūroj, galima užčiuopti lengvą ironiją. Kaip knygos moto duodamos dvi eilutės „iš smagiųjų kupiškėnų dainų“ – veiksmo eiga rodo, kad tik liūdesys žmogaus gyvenime tikras. Dainoj sakoma „Pamatyčia ir pažinčia, / kas ataina kialaliu“; veiksmo atomazgoje, kai grįžta Vinciūnė, kurios prisiminimu persigėre visos Juzos dienos, jis jos neatpažįsta. Juza sausta, atstumtas Vinciūnės; iš meilės jam nusiskandina Karusė. Juza rodomas kaip „nesusipratęs“, visai apolitiškas pilietis, kai kiti drožia kalbas apie „brangią tėvynę!“ – bet jis labiau už juos myli Lietuvos žemę. Jis persikelia į Kairabalę, sakydamas „ramia galva Juza galės sau čia būti. Visi pro šalį, visada pro šalį“, – o nuolat turi gelbėti prieglobsčio ieškančius slapukus. Tokiu būdu jo sąžinė lyg tampa visų Lietuvos perversmų veidrodžiu, o jo gyvenimas liudija visos Lietuvos likimą. Yra ironijos ir paskirose situacijose: Stonkiukas, įsėdęs viršaičio kėdėn, Juzai primena, kad viršaitis Sibiran išvežtas, o Juza užklausia: „O kur Šarkiūnas?“, bolševikmečiu ten sėdėjęs – tuo duodamas suprasti, kad ir Stonkiuko viešpatavimui ateis galas. Su broliu jis kalba apie Adomėlio paslėpimą uždurėlyje, bet visų pirma ten įsitaiso šio mirtinas priešas Stonkiukas. Adomas, pradžioje pareiškęs „Man vaikų reikia daug“ (p. 71), paskui kenčia, bandydamas gelbėti jų gyvybę. Gi smulkesnius žodinės ironijos pavyzdžius ir išvardinti būtų sunku. Visa tai sutampa su autoriaus intencija sukurti tam tikrą distanciją, neužsiangažuoti.

Romano struktūra nepalyginamai meistriškesnė už *Parduotų vasarų*: „novelių romano“, sulipinto iš fragmentų, kurie ir paskirai galėtų figūruoti. *Sakmėje* jau pirmuosiuose puslapiuose užuominomis įvedami visi pagrindiniai motyvai. Jau pirmame skyriuje pamatome besišnekančius, bet iš tiesų kiekvienas savo monologą bevystančius brolius: situacija, kuri dažnai pasikartoja ne tik tarp jų. Viena pagrindinių temų šiame romane: nesusikalbėjimas, nesusipratimas, dažnai dėl nepilno išsakymo. Didžiausias Juzos širdies skausmas: galvoti, kad gal Stonkiukas iš tiesų, kaip grasino, prieš sušaudant Konelius jiems bus pasakęs, kad Juza juos išdavė, o gale pamatyti, kad ir Vinciūnė patikėjo apie jį sklindančiom kalbom. Visas panašias situacijas lydi tas pats leitmotyvas: kartojama, kad Juza vaikšto lyg apdujęs: iš pradžios nuo meilės Vinciūnei, paskui prisimindamas Karusę. Vėliau apdujimo-sapno potencialas smarkiai išplėtojamas, privedant iki aukščiausio taško žydų ir komunistų šaudymo scenoje, kur riba tarp sapno ir tikrovės beveik išnyksta (ta scena primena García Marquez *Šimte metų vienatvės* streikuojančių darbininkų šaudymą ir išvežimą). Dar sumaniau panaudojamas tas pats motyvas į pabaigą sakant: „Viskas dabar kaip sapne, kaip per miglas Juzai“ (p. 254), ir rodant, kaip kolūkis – atseit, paskutinė valdžia – jį išnaudoja daugiau, negu prieš tai vokiečiai ar lietuviai savanoriai, užsklendžiant kitą stambų motyvą: „Kur matęs, kad valdžia žmogaus teisybės paklausytų?“ (p. 122).

Kita dažnai *Sakmėje* panaudojama technika yra reguliarus pakartojimas. Taip, pavyzdžiui, Vinciūnė viešpatauja Juzos mintyse ano pirmojo puslapio, prie jos sugrįžtant 33, 54, 73, 106, 113, 117, 154, 203, 225 puslapiuose, nors skaitytojas ją pamato tik priešpaskutinėj scenoj, o ne iš Juzos požiūrio tik vienas trumpas visažinančio autoriaus paragrafas truputį atskleidžia jos jausmus. Ironiškai kartojamas kiekvieno naujos valdžios pareigūno refrenas: „Istoriniai laikai atėjo“. Kartojimu išgaunamas ir labai aiškus ritmas, kaip, pavyzdžiui, užbaigiant kelis vienas po kito sekančius skyrius tuo pačiu sakiniu: „Tai

šitaip dabar gyveno Juza“ (p. 100, 106). Po to užtenka mažo pakeitimo – „Nuo tol kitaip viskas pradėjo eiti Juzai“ (p. 226), kad skaitytojas suvoktų visą jo reikšmę. Dažnai kartojami ir paskutiniai vieno sakinio žodžiai, pasiekiant beveik minties srauto efekto ir sukuriant labai savitą ritiną: „vis žiūrėjo ton pusėn, kur prapuolė tie abu. Adomėlis ir Adelė. Abu“ (p. 137). Kartojasi nemigos ir sapno motyvas po kiekvieno jį giliau sukrečiančio išgyvenimo, lyg gairėm nužymint veiksmo vystymąsi, skaitytoją paruošiant kiekvienai naujai pakopai, panašiai kaip Juzos perėjimas ištuštėjusiom Maldyniškės gatvėm po kiekvieno perversmo.

Skaitytojo paruošimas meistriškai pravedamas ir itin apsčiai panaudojamų užuominų dėka: iš tiesų romane beveik nėra svarbesnio įvykio, kuris iš anksto nebūtų „praneštas“. Taip pirmame susidūrimo su Adomu – ūkį valdančiu broliu – išgirstam: „Gailus tas Adomas... Ne imti ką iš tokio, tiktai duoti tokiam“ (p. 28). Tą ir matysim per visą knygą. Užėjus bolševikams, Šarkiūnas Juzai siūlo žemės: „šimtą kartų daugiau naudos atneštum ir sau, ir liaudžiai, ir visai šaliai“ (p. 145). Kai jie grįžta po vokiečių okupacijos, Juza prievarta įrašomas kolūkin ir gauna augint veršelius. Kaip užuominą galima interpretuoti ir Juzos apdairumą, kraunant maisto atsargas uždurėlin, kad būtų „svečiui paduoti ir į turgų“ (p. 78), nors žinome, kad gyvena vienas kaip pirštas – tuo maitins visus pasislėpt užklydusius. Taip pat ir Konelis, pirmojo bolševikmečio laiku pasakydamas: „Buvo Konelis, Juza, nebėra Konelio“ (p. 141) lyg nuspėja savo likimą, vokiečiams užėjus. Kaip užuomina įvedamas ir Juzos pasakymas: „Negi iš galvos kraustausi?“ (p. 205), vėliau panaudojamas ir kaip struktūrinis elementas, supinantis sapną-tikrovę-viziją. Su užuominomis artimai susijęs prietaringų „ženklų“ įvedimas: išsilaisvinus nuo vokiečių, aprašomas visų džiaugsmas, pridodant: „tiktai varnos nesidėjo prie bendros šventės... Juodos, niūrios, tylios. Net širdį dunkstelėjo Juzai: ko gi jos dabar šitaip, ar negera ką nujaučia?“ (p. 242). Tą pačią funkciją turi numiręs bičių avilys, viduržiemyje raudonai sužydę karklai.

Baltušis nuo seniai žinomas kaip glaudžiai su liaudies psichologija, išmintimi, kalba susijęs žodžio meistras: Sukurdamas Juzos figūrą, jis pasiekia pačią viršūnę: tai lyg Voltaire'o *Kandidas* ar *L'Ingėnu*, priešpastatantis sveiką kaimo žmogaus protą visoms valdžios atstovų plonybėms. Kartu jo asmeniu pabrėžiama, kad tik tvirtai su savo žeme suaugęs, tradicijas ir prabočių atmintį gerbiantis žmogus nepameta tikro kelio karų ir perversmų sukuriuose. Užakcentuojamas senosios kartos pranašumas, kaip jau buvo daryta *Parduotose vasarose*, iškeliant Alaušą ar senąjį kleboną. Jaunieji – tiek hitlerininkai, tiek komunistai – pasirodo žymiai skystesni. Išsivadavęs iš politinio dogmatizmo, užmiršęs reikalą pasaulį dalinti į juoda-balta, autorius *Sakmėje* sukuria įdomesnius, visapusiškesnius personažus. Tik vienas Stonkiukas – tikras „judošius“ – nesikeičia, bet tuo pačiu ir neįgauna pilnos gyvybės. Juza gi visam savo paprastume įsiričia atmintin kaip daugialypis, nepakartojamas ir nelengvai iššifruojamas charakteris.

Gamta šioj knygoj ne aprašoma, o išgyvenama: visažinančio pasakotojo lūpomis, bet protagonistų jausmais, įpinant ir senas „sakmes“: „O tarp jų, šitų viksvynų ir persiraudojusių pušelyčių, žiojėjo juodo mauro provėros, ilgos ir plačios, tykojančios užsižiojusojo žmogaus ar žvėries. Nuo senų senelių neatminė žmonės, kad kas gera valia botų žengęs arčiau jų“ (p. 22). Ir darbai perduodami trečiuoju asmeniu, bet iš veikėjų pažiūros taško: „Nusišypsojo Juza nuo tokio gražumo. Ir tuoj pagalvojo, kad visų pirma pasodins jis vyšnią prie kapo, kur tie abu guli, rusas ir vokietis. Gerai, kai vyšnia prie kapo. Jie sau guli, o ta žydi. Kai pavasaris ateina, pragysta paukščiai, mašalėliai šalamojų užgroja, sudūzgia bitė kamanė vyšnių žieduos, tikra vasara tada. O jie tegu sau guli abu. Tegū“ (p. 57). Tokiu pasakojimu priartėjama prie vidinės kalbos ir sukuriamas savitas ritmas: „Žiūrėk, jau ir bitelė tada. Bitelė, žiūrėk!..“ (p. 57) Vidinių jausmų pasaulis, kur iš viso nėra laiko, ne kartą priešpastatomas išoriniams „istoriniams“ įvykiams ar, net dažniau, cikliškomis gamtos apraiškoms: „Motutės nebėra gyvos. Daug metų nebėra. Ir senelio Jokūbo nebėr. Ir tėvo. Atgulė visi žemelėn. Ir tiedu kareiviai dabar guli čia pat, kone trobos palangėj. Caro ir kaizerio kareiviai. O mėnuo plaukia sau ir plaukia. Tarytum nė negyveno senelis

Jokūbas, motutės nebuvo, tėvelio ir tų kareivių, už carą ir kaizerį galvas padėjusių. Nieko nebuvo. Plaukia sau ir plaukia...” (p. 64). Panašios mintys jį aplanko ir palaidojus Karusę: „Sėdėjo ir žiūrėjo, kaip iš anapus Kairabalės teka saulė. Teko ir kyla. B lėto, o vis aukštyn, aukštyn. Kaip kiekvieną rytą. Kaip visuomet” (p. 93).

Sakmė apie Juzą – knyga, tinkanti bet kurio amžiaus, įvairių pažiūrų skaitytojams. Tai knyga, kuria reikia gardžiuotis iš lėto – ilgais žiemos vakarais, susėdus apie židinį, kuri beveik prašosi būti skaitoma balsu: kaip būdavo klausoma senųjų sakmių.

Birutė Ciplijauskaitė, *Literatūros eskizai*, Vilnius–Kaunas: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1992, p. 60–64.